

Hakkı Dursun Yıldız

Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hânedânı

SÂC OĞULLARI

II

Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afsîn

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Sayı : IX

Sene : 1978

Ayrı basım

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1978

S. Baş No: ab77

Ter No: ab77

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 01677

SINIFLAMA NO.

01677

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Metin ciğire

18-10-1982

[Handwritten signature]

Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hânedânı

SÂC OĞULLARI*

II

Ebü Ubeydullah Muhammed el-Afşin

Hakkı Dursun Yıldız

Sâc Oğulları hânedânından, İslâm devleti hizmetine girmiş ve hânedâna ismini vermiş olan Ebu's-Sâc'ın Rebiülâhur 266 (Kasım-Aralık 879) tarihinde Cundisâbûr'da vefat ettiği zaman geriye iki oğlu kalmıştı: Muhammed el-Afşin ve Yusuf.

Abbasiler zamanında, İslâm devletinin idarî ve askerî yüksek mevkilerine getirilmiş olan bazı şahısların, memuriyetleri sırasında kazandıkları büyük nüfûz ve itibar sebebiyle ölümlerinde yerlerine oğulları tayin ediliyorlardı. Bermekîler, Tâhirîler, Hakanîler ve Sâmânîler gibi âileleri buna misâl verebiliriz. Bu idarî tasarruf zamanla, ismen halifelere bağlı olmakla beraber, hemen bütün icraatlarında müstakil hareket edebilen ve böylece İslâm devletinin parçalanmasına zemin hazırlayan hânedânların ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Sâc Oğulları hânedânı da böyle bir tasarrufun neticesinde tarih sahnesine çıkmıştır.

Uzun müddet Tarik Mekke ve bu arada Kinnesrîn, Haleb, Avâsım ve Ahvaz valiliklerinde bulunmuş olan Ebu's-Sâc'ın, Zenciler'e karşı uğradığı mağlubiyet sebebiyle valilikten azledilmesi yüzünden Saffârîler'in safına geçmesinden kısa bir müddet sonra tekrar Abbâsî halifesinin hizmetine dönerken yolda ölümü¹ üzerine Tarik Mekke va-

* Bu araştırmamızın birinci makalesi İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 30. sayısında «Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest» adıyla neşredilmiştir.

1 Ebu's-Sâc hakkında bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hânedânı, Sâc Oğulları I, Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Dîvdest*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 30, İstanbul 1976.

liliği Haremeyn valiliğiyle birlikte oğlu Muhammed el-Afşin'a verilmiştir 266 (880)².

Muhammed el-Afşin'in ne zaman doğduğu, adı geçen valiliğe tayinine kadar ne gibi askerî ve idarî faaliyetlerde bulunduğu hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak onun Sâ-marrâ'da doğduğunu, babasının kırk yıl kadar İslâm devleti hizmetinde çalıştığını göz önüne alarak söyleyebiliriz. Ayrıca her zaman Bedeviler'in baskınlarına maruz kalan hac yollarının, Mekke ve Medine gibi önemli şehirlerin valiliğine tayin edilmesi, onun daha önce buna benzer vazifelerde bulunduğunu, diğer bir ifade ile az da olsa tecrübe sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir.

Muhammed el-Afşin'in Haremeyn valiliğine tayin edildiği sırada Mekke, 265 (878-879) yılından itibaren bu şehirdeki birliklerin kumandalığını yapmakta olan ve daha sonra Basra civarında isyan etmiş bulunan Zenciler'in safına katılan Ebu'l-Mugîre İsa b. Muhammed el-Mahzûmî'nin kontrolünde bulunuyordu. Muhammed 8 Zilhicce 266 (20 Temmuz 880) tarihinde el-Mahzûmî ile yaptığı savaşı kazanarak onun ağırlıklarını ele geçirdi ve Mekke'yi Zenciler'in tasallutundan kurtarmış oldu³.

267 yılı Şevvâl ayında (Mayıs - Haziran 881) Muhammed el-Afşin'in birlikleri, bir müddetten beri Kufe'yi elinde bulunduran el-Haysam b. el-'Alâ b. Cumhûr el-İclî'nin öncü kuvvetleriyle yaptıkları savaşı kazanarak karargahta bulunan mal ve silahları zaptettiler⁴.

Muhammed el-Afşin 268 (881-882) yılında Vasıt'a bağlı küçük bir kasaba olan el-Kariye'yi işgal eden Muhammed b. Ali b. Habîb el-

2 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî, *Tarih el-Rusul ve'l-Mulûk*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1879-1898, III, 1937; İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed. C.J. Torneberg, Beyrut 1965, VII, 333. *Kitâb el-'Uyûn* (nşr. Omar el-Sa'îdî, Dımaşk 1972-1973, IV/1,39)'da Muhammed el-Afşin'ın Tarik Mekke ve Haremeyn valiliğine 265 (878-879) yılında tayin edildiği kaydedilmektedir. Ancak bu sırada babasının, Abbasiler ile mücadele etmekte olan Saffâriyeler'in hizmetinde bulunması sebebiyle bütün idarî görevlerden alınmış, malları müsadere edilmiş ve iktaları Mesrûr el-Belhi'ye verilmişti. Babasının âsiler safında yer aldığı bir zamanda oğlunun adı geçen yerlerin valiliğine tayini ne derece mümkün olabilir? Üstelik diğer bütün kaynaklar bu tayin keyfiyetinin 266 yılında olduğunda müttetikirler. Bütün bunlara rağmen Muhammed'in Abbasî halifesine bağlı kalması ve bu sebeple de babasından boşalan valiliğe tayin edilmesi de mümkün olabilir.

3 Taberî, III, 1942; İbn el-Esîr, VII, 336.

4 Taberî, III, 1996; İbn el-Esîr, VII, 362.

Yeşkürî adlı bir âsi ile karşılaştı. Yapılan savaşta el-Yeşkürî mağlup ve maktul düştü. Başî Bağdad'a gönderilerek teşhir edildi⁵. Yine aynı yıl el-Hârûn adıyla bilinen bir Alevî'nin hac yollarında yağma ve çapul yapması üzerine Muhammed bu âsiyi bertaraf etmeğe memur edildi. Onun hac yollarını emniyete almasından sonra hac yapılabilmıştır⁶.

El-Mahzûmî'nin 266 yılında mağlup edilmesine rağmen, hâlâ Hicâz bölgesindeki nüfuzu devam ediyordu. Bilhassa Cidde limanını elinde bulundurmasının Mekke için her zaman tehlike arzedeceğini bilen Muhammed el-Afşîn 269 yılı başlarında (882) Cidde'ye bir ordu gönderdi. Bu birlikler el-Mahzûmî'ye âit içi silah ve diğer eşya ile dolu iki gemiyi zapttettiler ve bu bölgedeki nüfuzunu tamamen kırdılar⁷.

Muhammed el-Afşîn'in birbirini takip eden bu başarıları merkezde ona bir itibar sağlamış olacak ki, Cemaziyelâhır 269 (Aralık 882-Ocak 883) tarihinde Tarik Mekke ve Haremeyn valiliğine ilaveten yine küçük çapta karışıklıkların hüküm sürdüğü Anbar, Tarik el-Fırat⁸ ve Rahba valiliği de uhdesine verildi⁹. Muhammed, Rahba'ya hareket edeceği sıralarda Hicâz bölgesinde Bedeviler yağma ve çapulçuluğa başladılar. Bu sebeble önce Bedeviler'e karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Çarpışmanın ilk anlarında Muhammed'in birlikleri Bedeviler'in karşısında bir varlık gösteremediler. Fakat geceleyin Muhammed'in âni bir baskını sâyesinde âsiler mağlup ve pek çoğu esir edildi. Ancak Hicâz'da sükûnet sağlandıktan sonra Muhammed yeni tayin edildiği bölgeye gitme imkânını buldu. Ahmed b. Mâlik b. Tavk'ın işgalinde bulunan Rahba ona mukavemet etti. Yapılan çarpışmada mağlup olan Ahmed'in Şam'a kaçması üzerine Rahba Muhammed'in eline geçmiş oldu. Buradan, daha önce bazı isyân hareketlerine karışan İbn Safvân el-Ukaylî'nin¹⁰ kontrolünde bulunan Karkisiya üzerine yürüyerek burasını da itaat altına aldı¹¹.

Mısır hükümdarı Ahmed b. Tolun'un Mart 884 tarihinde vefatı,

5 Taberî, III, 2025; İbn el-Esîr, VII, 372.

6 Taberî, III, 2025 vd.

7 Taberî, III, 2027; İbn el-Esîr, VII, 396.

8 Tarik el-Fırat, Hadîsa ile Rahba arasında Habur'un Fırat'a karıştığı yerin biraz kuzeyindeki bölge, Bu hususta bkz. Marius Carnad, *Histoire de la Dynastie des Hamdanides*, Paris 1953, s. 94 vd.

9 Taberî, III, 2039; İbn el-Esîr, VII, 397.

10 el-'Ukaylî'nin daha önceki faaliyetleri için bkz. Taberî, III, 1940, 2029.

11 Taberî, III, 2048; İbn el-Esîr, VII, 398.

269 (882-883) yılında Mısır valiliğine tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık'a¹² ismen valisi bulunduğu Mısır'a sahip olabilme fırsatını verdi. Bu sırada İbn el-Adîm'e göre¹³ Diyâr-ı Mudar valiliğini elinde bulunduran Muhammed el-Afşîn, İshak ile müşterek hareket etme hususunda anlaştı. Bu iki muhteris kumandan, Ahmed b. Tolun'un yerine Mısır tahtına geçen oğlu Humareveyh'in kendilerine karşı koyacak cesarete sahip olmadığı zannına kapılarak onun idaresindeki yerleri zaptetmek için hazırlıklara giriştiler. Bununla beraber Ahmed b. Tolun tarafından teşkil edilmiş kuvvetli bir ordunun varlığı onları, halifenin nâibi el-Muvaffak'a yardım için müracaat zorunda bırakmış olmalıdır. Müştereken el-Muvaffak'a yazdıkları mektupta Tolun-oğulları'nın elinde bulunan Suriye ve Filistin'i zaptetmek istediklerini, bunun için de merkezden yardımcı kuvvetlerin gönderilmesinin lüzumunu belirttiler. Bu teklifi, Ahmed b. Tolun'un Mısır'a hâkim olmasından itibaren ona karşı takip etmekte olduğu politikaya uygun bulan el-Muvaffak, yardımcı kuvvetler göndereceğini ve derhal Dımaşk üzerine yürümelerini emretti¹⁴. İbn el-Adîm, bu sırada Muhammed el-Afşîn'in el-Muvaffak tarafından Haleb ve civarının valiliğine tayin edildiğini bildirmekte¹⁵, ancak bu husus diğer kaynaklarca teyid edilmemektedir. El - Muvaffak, Tolun-oğulları'nın elinde bulunan Haleb'e Muhammed'i vali tayin etmekle, burasının zaptını çabuklaştırmayı ve böylece Tolun-oğulları'na Suriye'de bir darbe vurmaya düşünüyormuş olmalıdır.

Muhammed el-Afşîn ile İshak b. Kundacık, el-Muvaffak'tan gerekli izni ve yardım vadını alınca bu kuvvetleri beklemeden maiyetlerindeki birliklerle harekete geçtiler. Tolun-oğulları'nın Suriye şehirle-

12 Bkz. Hakki Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, 176.

13 İbn el-'Adîm, Kemâl el-Dîn Ebu'l-Kasım, *Zubdet al-Haleb min Tarih Haleb*, nşr. Sâmî el-Dehhân, Dımaşk 1951, I, 80.

14 İbn el-Esîr, VII, 409 vd.; İbn el-'Adîm, I, 80; İbn Haldûn (*Kitâb el-'İber ve Dîvân el-Mübtedâ ve'l-Haber*, Mısır 1284, III, 331) el-Muvaffak'ın böyle bir karara varmasında, bu iki kumandanın tesirlerinden başka Ahmed b. Tolun'un mute-med adamlarından Ahmed b. Muhammed el-Vâstî'nin, Humareveyh'in, kardeşi Abbas'ı katletmesinden sonra ondan çekinerek el-Muvaffak'a mektup yazıp Mısır üzerine sefer yapmasının tam zamanı olduğunu bildirmesi de rol oynamıştır. Ayrıca bkz. el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, *Kitâb el-Vulât ve'l-Kudat*, ed. Rhuvon Guest, Leiden 1912, 234; İbn Tagribirdi, Cemâl el-Dîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *el-Nucûm el-Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1348-1374, III, 50; Şinasi Altındağ, *Tolunlular* md. İ. A.

15 İbn el-'Adîm, I, 80.

rindeki valileri genç ve tecrübesiz yeni hükümdar Humareveyh'in nasıl hareket edeceğini bilmedikleri ve ona pek güvenmedikleri için tereddüt içinde idiler. Bu sebeble Muhammed ve İshak'ın kuvvetlerine karşı mukavemet etmediler. Dımaşk nâibi, bu iki kumandanla mektuplaşarak onların tarafına geçeceğini bildirdi ve Humareveyh'e isyan bayrağını açtı. Haleb, Hıms ve Antakya valileri kurtuluşu kaçmakta buldular. Böylece İshak ve Muhammed hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın adı geçen şehirleri kolaylıkla zaptettiler. Yalnız Şeyzer, Humareveyh'e bağlılığını devam ettiriyordu¹⁶.

Suriye'deki bu gelişmeler üzerine Humareveyh buraya bir ordu gönderdi. Mısırlı birlikler önce Suriye'nin merkezi Dımaşk üzerine yürüdüler. İshak ve Muhammed ile anlaşmış olan Dımaşk nâibi bu kuvvetlere karşı koyamıyarak kaçtı ve şehir tekrar Tolun-oğulları'nın hâkimiyetine geçti. Humareveyh'in ordusu buradan İshak b. Kundacık'ın muhasara ettiği Şeyzer'i kurtarmağa gitti. İshak, Irak'tan gönderileceği vadedilmiş olan yardımcı birliklerin yetişmesini beklemek maksadıyla Mısırlı birlikleri oyalama taktiğine baş vurdu ve bunda da başarılı oldu. Humareveyh'in ordusu kışın yaklaşması üzerine mevzilerini terk ederek kışı geçirmek için çevreye dağıldılar¹⁷.

El-Muvaffak, oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed (daha sonra el-Mu'tezid ünvanı ile halife olacak) kumandasındaki bir orduyu Suriye'ye sevketti. Ebu'l-Abbas Haleb'e geldiği zaman Muhammed el-Afşin vali sıfatıyla burada bulunuyordu¹⁸. Onu da yanına alarak Mısır birliklerinin kalabalık bir halde bulunduğu Şeyzer'e hareket etti. Âni bir baskınla dağınk bir halde bulunan Humareveyh'in birliklerine ağır kayıplar verdirdi. Kurtulabilenler Dımaşk'a kaçtılar. Ebu'l-Abbas onları takip ederek Dımaşk önlerine geldiği zaman ona karşı koyamayacağını anlıyan Mısır ordusu Remle'ye çekilmek zorunda kaldı. Buradan Hu-

16 İbn el-Esîr, VII, 409 vd.; İbn Haldûn., III, 331.

17 İbn el-Esîr, VII, 410.

18 İbn el-'Adîm, I, 81. İbn el-Esîr (VII, 410) Mısırlılar'ın Dımaşk'tan Şeyzer üzerine yürüdüklerini, Muhammed ve İshak ile savaşacaklarını kaydederek Muhammed'in de Şahzer'de olduğunu zımnen ifâde etmektedir. Ancak haberin devamında Mısırlılar'ın karşısına yalnız İshak'ın çıktığını söylemekle bir önceki haberin doğruluk derecesini şüpheye düşürmektedir. Halbuki İbn el-'Adîm, Muhammed'in bu sırada Haleb'de olduğunu açıkça beyan etmektedir. Bu durumda İbn el-'Adîm'e inanmak daha doğru olur kanaatindeyiz. Ayrıca Muhammed'in, Ebu'l-Abbas Ahmed'in Haleb'e geleceğini öğrenmesi üzerine oraya dönmüş olması da mümkündür.

mareveyh'e durumu bildirerek yardım istediler. Ebu'l-Abbas da Şa'ban 271 (Ocak - Şubat 885) tarihinde Dımaşk'a girdi¹⁹.

Suriye'deki bu aleyhte gelişmeler karşısında Humareveyh bizzat Suriye'ye gitmek lüzumunu hissetti. 271 yılı başlarında (884 yılı ortaları)²⁰ kalabalık bir ordu ile Mısır'dan hareket eden Humareveyh, Remle'ye gelerek karargah kurdu ve beklemeğe başladı. Fakat bu sırada Ebu'l-Abbas Ahmed ile Muhammed ve İshak arasında kaynakların sebebini belirtmedikleri bir anlaşmazlık çıktı²¹ ve bu iki kumandan ordudan ayrılarak Muhammed Haleb'e²², İshak ise Rakka'ya²³ giderek buralarda durumlarını sağlamlaştırdılar.

Muhammed ile İshak'ın ayrılmasından sonra ordusunun oldukça zayıflamasına rağmen Ebu'l-Abbas Ahmed ilerlemesine devam ederek, sayıca kendisinden çok üstün olan Humareveyh'in ordusu ile Dımaşk ve Remle arasında Ebû Futrus suyu kenarında el-Tavvâhin (buraya, değirmenler bulunduğu için el-Tavvâhin - Değirmenler adı verilmektedir) mevkiinde karşılaştı. Humareveyh tecrübesizliği, Ebu'l-Abbas birliklerinin zayıflığı sebebiyle savaşmaktan çekiniyorlardı. Savaş başlar başlamaz Humareveyh korkuya kapılarak harp meydanını terkedip Mısır istikametinde kaçmağa başladı. Hiç beklemediği anda galibiyet kazanan Ebu'l-Abbas Mısır ordugahına girdi ve birlikleri yağmaya başladılar. Bu sırada daha önce savaş taktiği icabı pusuda bekleyen Sa'd el-Aysar, Humareveyh'in çekildiğinden haberi olmadan pusudan çıkarak dağınık bir halde bulunan Irak birliklerine saldırdı. Ebu'l-Abbas, Humareveyh'in bir harp hilesi olarak geri çekildiğini ve sonra da taarruza geçtiğini zannederek kurtuluşu kaçmakta buldu. Birlikleri ağır kayıplar verdiler. Ebu'l-Abbas Dımaşk'a sığınmak istedi ise de şehir, kapılarını açmadı. Buradan Haleb'e gitti, fakat orada da Muhammed el-Afşin'in mukavemeti ile karşılaştı. Son çare olarak Bizans'a karşı

19 İbn el-Esir, VII, 410; el-Kindi, 235; İbn Haldûn, III, 332.

20 Bu hâdiseler hakkında kaynakların verdikleri tarihler arasındaki farklar dikkati çekmektedir. El-Kindi (235, krş. İbn Tagribirdi, III, 50), Humareveyh'in 10 Safer 271 (7 Ağustos 884)'de Mısır'dan hareket ettiğini, buna karşılık İbn el-Adîm (I, 81), Ebu'l-Abbas Ahmed'in Rebiyülâhır 271 (Eylül -Ekim)'de Haleb'e geldiğini, buradan Şeyzer ve Dımaşk üzerine yürüdüğünü ve Dımaşk'ın Ebu'l-Abbas tarafından zaptından sonra Humareveyh'in Mısır'dan yola çıktığını ifade etmektedir.

21 İbn el-'Adîm, I, 81; İbn el-Esir, VII, 414.

22 İbn el-'Adîm, I, 81.

23 İbn Haldûn, III, 332.

başarılı akınlar yapmakta olan Yâzmân'ın idaresinde bulunan Tarsus'a iltica etmek kalmıştı. Ancak bu şehirde de umduğunu bulamayınca Bağdad'a dönmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Dımaşk, Musul ve diğer bazı Suriye şehirleri kısa bir müddet sonra tekrar Tolun - oğulları'nın kontrolüne geçmiş oluyordu. El - Tavvâhin yenilgesi, yıllardan beri Tolun-oğullarına karşı düşmanca bir politika takip etmekte olan el-Muvaffak'a, artık kuvvet yoluyla Mısır'ı ele geçiremeyeceği gerçeğini kabul ettirmişti. Çaresiz Humareveyh'in sulh teklifini kabul etti (886)²⁴.

Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kundacık arasındaki iyi münasebetler Bağdad ile Mısır arasında sulh yapılmasını müteakip bozuldu. Suriye'nin büyük bir kısmını tekrar Tolun-oğulları'na kaptıran bu iki muhteris kumandan bu sefer de kendi ellerinde bulunan bölgelere göz diktiler. Muhammed el-Afşin, Ebu'l-Abbas Ahmed'in Bağdad'a dönmelerinden sonra Haleb ve civarında kendisinin iyice kuvvetlendiğini anlayınca İshak'ın idaresinde bulunan Elcezire'yi de ele geçirmek arzusunda olduğunu açıkça ortaya koydu. Yıllardan beri bu bölgelerde valilik yapmış olan İshak'ın böyle bir teklife yanaşmayacağı açıktı. İshak ile el-Muvaffak arasındaki iyi münasebetleri bilen Muhammed, tek başına Elcezire'yi kuvvet yoluyla zaptetmeğe kalktığı takdirde Bağdad halifesinin İshak'ı destekliyeceği ihtimalini hesaba katarak kuvvet dengesini sağlamak maksadiyle Mısır'a yanaşmağa teşebbüs etmiş olmalıdır. Humareveyh'e yazdığı mektupta kendisine destek olduğu takdirde valisi bulunduğu bölgelerde onun adına hutbe okutacağını teklif ediyor ve fikrinde samimi olduğunu göstermek için de oğlu Divdâd'ı rehine olarak Mısır'a gönderiyordu²⁵.

Humareveyh, Muhammed'in teklifini, Suriye'de sarsılmış olan itibarını yeniden kazanmak için iyi bir fırsat addederek harekete geçti. Önce Muhammed ve maiyetine bol miktarda para ve hediyeler gönderdi ve arkasından da kuvvetli bir orduyla Mısır'dan ayrıldı. Bâlis'te Muhammed ile buluştu. Müştereken hazırladıkları plân gereğince Muhammed Fırat'ı geçerek İshak'ın bulunduğu Rakka üzerine yürüdü. Yapılan savaşta mağlup olan İshak Rakka'yı terkederek daha kuzeyde Mardin kalesine sığınmak zorunda kaldı. Bundan sonra Humareveyh

24 Zeky Mohamed Hassan ,*Les Tulunides*, Paris 1933, 111 vd. d.; Şinasi Altundağ, *Tolunlular* md. İ. A.

25 İbn el-Esîr, VII, 422; İbn el-'Adîm, I, 82; İbn Haldûn, III, 333. Ayrıca bkz. Zeky Mohamed Hassan, *Les Tulunides*, 115 vd.

de Fırat'ı geçerek el-Râfika'da Muhammed ile buluştu. Mısır hükümdarı, İshak'ın elinde bulunan Musul ve Elcezîre valiliklerini kendisine bağlı olmak şartıyla Muhammed'e verdi²⁶.

Muhammed el-Afşîn, İshak'ı takip ederek Mardin'e geldi ve şehri kuşattı. Fakat bu sırada Sincar'da Bedevîler'in isyan etmesi, onu, muhasarayı kaldırmak mecburiyetinde bıraktı. Bu durumdan faydalanmak isteyen İshak, Musul üzerine yürüdü. Fakat Bedevîler'in isyanını süratle bastıran Muhammed, Musul önlerinde İshak'ı pusuya düşürerek mağlup etmeğe muvaffak oldu. İshak yine Mardin kalesine sığındı²⁷. Muhammed el-Afşîn İshak'ı ikinci defa mağlup edip Musul'a kesin olarak hâkim olduktan sonra bölgenin haracını toplamağa başladı. Adamlarından Feth adlı birisini Musul yakınındaki el-Merc'in haracını toplamağa memur etmişti. Bu civarda oturan Ya'kubîler onun üzerine saldırdılsa da mağlup oldular. Ancak kısa zaman sonra bütün Ya'kubîler'in saldırıya geçmesi karşısında tutunamadı. Birliğinden sekiz yüz kişiyi savaş meydanında kaybetti. Yanında kalan yüz kişi ile Musul'a döndü²⁸.

İshak b. Kundacık, birbiri arkasından uğradığı mağlubiyetlere rağmen kaybettiği yerleri geri almak için mücadeleye devam ediyordu. Cemâziyelâhır 273 (Kasım - Aralık 886) tarihinde Muhammed ile yaptığı savaşı kaybetmiş, bunu Zilhicce'de (Nisan - Mayıs 887) uğradığı ikinci başarısızlık takip etmiştir²⁹.

Muhammed el-Afşîn ile Humareveyh arasındaki ittifak bir yıl kadar devam edebilmiştir. Kaynaklar bu ittifakın kısa zamanda ne sebeple bozulduğu hakkında açık bir bilgi vermemektedirler. Yalnız İbn el-Esîr, İshak b. Kundacık'ın, birbiri arkasından uğradığı mağlubiyetler neticesinde Humareveyh'in desteklediği Muhammed'e kuvvet yoluyla bir şey yapamayacağını anlıyarak Humareveh'i kazanmak istediğini yazmaktadır³⁰. Öyle anlaşılıyor ki, İshak, başarısızlıklarının sebebini Humareveyh'in desteklememesine bağlayarak rakibinin daha önce baş-

26 İbn el-Esîr, VII, 422 vd.; İbn el-'Adîm, I, 82; İbn Haldûn, III, 333.

27 İbn el-Esîr, VII, 422 vd.; Kitâb el-'Uyûn, IV/1, 61; İbn Haldûn, III, 333.

28 İbn el-Esîr, VII, 423; İbn Haldûn, III, 333.

29 İbn el-Esîr, VII, 424.

30 İbn el-Esîr VII, 427. El-Kindî (236) ve ondan naklen İbn Tagribirdî (III, 51) bu hâdisenin Muharrem 273 (Haziran-Temmuz 886)'da olduğunu yazmaktadırlar. Ancak hâdiselerin seyrini göz önüne alacak olursak İbn el-Esîr'in verdiği tarihin gerçeğe daha yakın olduğuna hükmedebiliriz.

vurduğu yolu seçmiş ve Mısır hükümdarının maiyetine girmeği kendisine daha uygun bulmuştur. Humareveyh kendisi için, şahıs değil Suriye'deki hâkimiyeti önemli idi; ayrıca yardım sâyesinde tehlikeli olabilecek bir şekilde kuvvetlenen Muhammed'den çekinmiş ve ona karşı İshak'ı desteklemeyi menfaatine daha uygun bulmuş olması düşünülebilir.

Humareveyh'in İshak ile anlaşma yapması üzerine Muhammed el-Afşin Dımaşk'ı zaptetmek için harekete geçti. Bunu haber alan Humareveyh 17 Zilkade 274 (3 Nisan 888) tarihinde Mısır'dan yola çıktı. İki ordu Muharrem 275 (Mayıs - Haziran 888)de Dımaşk yakınında Seniyet el-U'kab mevkiinde karşılaştı. Savaşın ilk anlarında Mısır ordusunun sağ kanadı ağır kayıplar vererek geri çekildi. Fakat merkez ve sol kanat birlikleri Muhammed'in sayıca az olan kuvvetlerini çember içine alarak savaşın seyrini değiştirdiler. Muhammed silah ve ağırlıklarını terkederek Hıms istikametinde kaçmağa mecbur oldu. Humareveyh de onun Hıms'a girmesine engel olmak için bir birliği süratle yola çıkardı. Bu birlik Hıms'a daha evvel vararak Muhammed'in ağırlıklarını ele geçirdiği gibi onun da girmesine mâni oldu. Bu vaziyet karşısında Muhammed Haleb'e, oradan da Rakka'ya gitmek zorunda kaldı. Fakat Humareveyh de onun peşini bırakmıyordu. Rakka'da kalmanın da tehlikeli olacağını görünce Musul'a, Humareveyh'in Beled'e gelmesi üzerine el-Hadîse'ye çekildi³¹.

Humareveyh, bundan sonra onun takibine kalabalık bir ordu ile İshak b. Kundacık'ı memur etti. Kovalamaca Tekrit'e kadar devam etti. Muhammed Dicle'yi geçerek karşı tarafta İshak'ı beklemeğe başladı. Sayıları yirmi bin civarında olan birliklerinin karşı tarafa geçmesini sağlamak maksadıyla kayıklardan bir köprü kurmağa çalışan İshak, karşı tarafın oklarına maruz kalıyor ve karşı tarafa geçemiyordu. Muhammed bir gece karşı tarafın tedbirsizliğinden faydalanarak iki bin kişilik bir süvari birliğiyle Musul'a hareket etti ve dördüncü gün buraya gelerek şehrin dışında el-Deyr el-Alâ'da karargah kurdu. İshak onun Musul'a çekildiğini farkedince tekrar takibe koyuldu. Nihayet iki ordu Musul yakınında Kasr Harb mevkiinde karşı karşıya geldi. Yapılan çetin savaşta Muhammed, İshak'ın birliklerinin sayıca çok üstün olmasına rağmen bütün gücüyle savaşa devam etmiş ve ne-

31 İbn el-Esir, VII, 428 vd. d; el-Kindî, 239; İbn Tagribirdî, III, 52; İbn Haldûn, III, 333. Ayrıca bkz. Zeky Mohamed Hassan, *Les Tulumides*, 116 .

ticede galip gelmiştir. İshak Rakka'ya çekildi. Takip sırası bu seferde Muhammed'e gelmişti. Diğer taraftan el-Muvaffak'a son gelişmeler hakkında bilgi vererek ondan Dımaşk üzerine yürümek için izin ve yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini istemiştir. El - Muvaffak, verdiği cevapta başarılarına teşekkür ediyor ve merkezden gönderilecek kuvvetlerin gelmesine kadar beklemesini emreliyordu³².

İshak b. Kundacık, Humareveyh ile buluşmak için Rakka'dan ayrılınca Muhammed bu şehri işgal etti. Humareveyh ile İshak birlikte Rakka'yı kurtarmak maksadiyle yürüyüşe geçtiler. Fırat kenarına geldikleri zaman karşı tarafta Muhammed'in birliklerinin mevzilendiğini gördüler. Muhammed onları oyahıyarak merkezden gönderilecek takviye kuvvetlerini bekliyordu. Bu durumda nehri geçmenin mümkün olmadığını gören Humareveyh, bir kaç gün bekledikten sonra küçük bir birliği başka bir yerden Fırat'ı geçirerek Muhammed'i arkadan çevirmeğe teşebbüs etti ve bunda da başarılı oldu. Hiç beklemedikleri taraftan hücumu uğrayanlar mevzilerini terkederek Rakka'ya çekildiler ve böylece Humareveyh ile İshak rahatca karşı tarafa geçtiler. Rakip kuvvetlerin ilerlemesi üzerine onlara karşı koyamayacağını bilen Muhammed el-Afşin Musul'a çekilerek burada bir ay kadar el-Muvaffak'tan yardım bekledi. Fakat yardım gelmeyince Dicle yoluyla Bağdad'a gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Rebiülevvel 276 (Temmuz 889) tarihinde Bağdad'a vardı ve el-Muvaffak tarafından karşılandı³³.

Muhammed el-Afşin Bağdad'da büyük bir itibar gördü ve Humareveyh'e karşı mücadeleleri sebebiyle el-Muvaffak tarafından hil'atla taltif edildi. Hatta el-Muvaffak, el-Cebel bölgesindeki karışıklıkları bastırmak için adı geçen bölgeye gittiğinde onu da yanına almıştır.

Muhammed el-Afşin'in Bağdad'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. İbn el-Esir ve muhtemelen ondan naklen İbn Haldûn 276 (889 - 890) tarihini vermektedirler³⁴. Bu devrin muasırlarından Taberî ise bahsedilen yılda böyle bir tayin keyfiyetinden bahsetmemekte, ancak 285 (898) yılında Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine getirildi-

32 İbn el-Esir, VII, 430 vd.; İbn el-'Adîm, I, 84; İbn Haldûn, III, 333.

33 Taberî, III, 2116; İbn el-Esir, VII, 431 vd.

34 İbn el-Esir, VII, 436; İbn Haldûn, III, 333.

ğini kaydetmektedir³⁵. Görüldüğü gibi iki tarih arasında 9 yıllık gibi büyük bir fark bulunmaktadır. İleride görüleceği gibi Muhammed el-Afşîn, 284 (897) yılında Halife el-Mu'tezid'e karşı kısa süren isyan teşebbüsünde bulunmuş, fakat tekrar itaat arzemesi üzerine 285 (898) de Yeniden Ermeniye valiliği de dahil eski vazifesine iade edilmiştir³⁶. Ayrıca Muhammed el-Afşîn'in 285 yılına gelinceye kadar Azerbaycan'da askerî faaliyetlerini görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki, Taberî ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul etmiş ve hataya düşmüştür. Bu durumda Muhammed'in Azerbaycan valiliğine tayin tarihi olarak 276 yılını kabul etmek icap etmektedir³⁷.

Muhammed el-Afşîn, Azerbaycan valiliğine tayin edilip bu bölgeye geldiği zaman Meraga'yı elinde bulunduran Abdullah b. Hüseyin el-Hemedânî'nin mukavemeti ile karşılaştı. Taberî'nin Meraga hâkimi³⁸ İbn Haldûn'un ise Meraga âmili³⁹ olarak belirttikleri bu şahıs şehir dışında onu karşılayarak durdurmağa çalıştı ise de başarılı olamadı ve şehre çekilmeğe mecbur oldu. Şehrin kuşatılmasına ve bu kuşatmanın uzun müddet devam etmesine rağmen netice alınmadı. Bir kaç yıldan beri erzak bakımından büyük bir sıkıntı içinde olan Abdullah ve adamları Muhammed'in aman vereceğini bildirmesi üzerine teslim oldular. Fakat Muhammed sözünde durmuyarak mallarını zapt ve Abdullah'ı idam ettirdi⁴⁰. Meraga'nın Muhammed tarafından zaptı tarihini İbn el-Esîr 280 (893 - 894) olarak vermekte⁴¹, Taberî ise fetih haberinin

35 Taberî, III, 2185. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihini 276 olarak veren İbn el-Esîr, burada Taberî'nin verdiği bilgiyi aynen tekrarlamaktadır (VII, 491). Bunlardan başka onun valiliğe tayin tarihi olarak 279 (892-893) yılı da verilmektedir; bkz. Defrémery, *Mémoure sur la famille des sadjides*, journal Asiatique, 4 série, tome IX, Paris 1847 s. 428.

36 İbn el-Esîr, VII, 491.

37 Modern müellifler de 276 tarihini kabul etmektedirler. Bkz. Ch. Defrémery, *aynı makale*, 428; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1927, 179.

38 Taberî, III, 2137.

39 İbn Haldûn, III, 333.

40 Taberî, III, 2137; İbn el-Esîr, VII, 464; *Kütâb el-'Uyân*, IV/1,77. Cemâl el-Din Ebu'l-Hasan Ali bu zatın Alevî olduğunu ve Muhammed'in halife tarafından bu şahısla mücadele için Meraga'ya gönderildiğini yazmaktadır, bkz. Ch. Defrémery, *aynı makale*, 428. Ancak diğer kaynaklar onun Alevî olduğuna dair bir bilgi vermemektedirler.

41 İbn el-Esîr, VII, 464.

Bağdad'a Rebiülevvel 280 (Mayıs - Haziran 893) tarihinde ulaştığını kaydetmektedir⁴².

Muhammed el-Afşın, Azerbaycan valiliğine tayin edildikten sonra bir taraftan valisi bulunduğu bölgede sükuneti temin etmeğe gayret sarfederken diğer taraftan da bu sırda Ermeniye'deki gelişmeleri yekından takip ediyordu. Bilindiği gibi Ermeniye, Emevî hanedanı zamanında fethedilmiş ve merkez Dvin⁴³ olmak üzere bir eyâlet haline getirilmişti. Buraya gönderilen valiler daha ziyade vergi işleriyle meşgul oluyorlar ve eyâletin içişlerini Ermeni asilzâdelere bırakıyorlardı. Abbasiler zamanında buraya gönderilen valilerin sert tutumları ve ermeniler'in istiklâl kazanma istekleri yüzünden isyanlar eksik olmuyordu. Bu isyanların en tehlikelisi Halife el-Mütevekkil zamanında patlak veren (852) ve Türk kumandanlarından Boğa el-Kebîr'in uzun ve çetin mücadeleler neticesinde bastırabildiği isyandır⁴⁴. 862 yılında Ermeniye valiliğine tayin edilen meşhur islâm mücahidi Ali b. Yahya el-Ermenî, sık sık meydana gelen bu isyanları önlemek ve Ermeniler'in Bizans imparatorluğuna yaklaşımlarına mâni olmak için Halife el-Müsta'in'in emri ile Ermeni hanedânları içinde en nüfuzlu ve bu isyanlarda rol oynamamış olan Bagratuni sülâlesinden Aşot b. Sımbat'ı bütün Ermeni naharar ve işhanlarının başı tayin ederek ona «İşhanlar işhanı» ünvanını verdi ve hil'at giydirdi (862). Aşot'un uzun süren saltanatı esnasında İslam devleti ile ihtilafa düşmemesi, vergiyi zamanında ödemesi ve dahilde de karışıklığa meydan vermemesi halifeler tarafından iyi karşılanmış ve ona, bu tutumunda dolayı el-Mu'temid tarafından 269 (882 - 883) yılında «kral» ünvanı verilmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra Bizans imparatoru Basileios da ona aynı ünvanı vermiştir. Bütün bunların sâyesinde Aşot ülkesini dilediği gibi yönetme imkânını bulmuştur⁴⁵.

42 Taberî, III, 2137.

43 Uzun müddet Ermeniye'nin merkezi olan bu şehir süryanice Devın, arapça Dabil ve ermenice Dvin olarak isimlendirilmektedir. Ermeniye'nin fethinden sonra müslüman valileri bu şehirde oturmakta idiler. Ayrıca bir de askerî garnizon bulunuyordu. Bkz. M. Streck, *Dvin* mad., İ. A.

44 Hakki Dursun Yıldız, *Abbasiler Devrinde Türk Kumandanlar, I, Boga el-Kebîr el-Türki*, Türk Kültürü Araştırmaları, II, Ankara 1969; René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947, 355 vd. d.

45 René Grousset, *aynı eser*, 379 vd. d.; A. A. Vasiliev, *La Dynastie Macédonienne*, II/1, Bruxelles 1968, 104 vd.

Aşot'un öldüğü ve yerine oğlu Sımbat'ın geçtiği yıl (890) Muhammed el-Afşin da Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti. Muhammed Meraga'yı zaptetmek için mücadele ederken Sımbat da tahtta hak iddia eden amcası Abas ile uğraşıyordu. Sımbat, 891 yılında Abas galesini bertaraf edip iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra 892 de halifeye elçi göndererek babasının ölümü sebebiyle onun yerine kendisinin geçtiğini bildiriyor ve kiralılığının tasdikini rica ediyordu. Halife el-Mu'temid, Sımbat'ın bu şekilde hareket etmesinden memnun kalmış ve Azerbaycan valisi Muhammed el-Afşin'a bizzat Erazgavork'a (Şirakavan) giderek ona kendi adına taç giydirmesini emretmiştir. Muhammed'in Kiral Sımbat'ın taç giyme merasiminde bizzat hazır bulunup bulunmadığını kesin olarak tesbit edemiyoruz. Bu devir muasırlarından Ermeni tarihçisi Katolikos Hohannes VI., Muhammed'in halife adına Sımbat'a taç ve diğer hediyeler gönderdiğini⁴⁶, modern müelliflerden Saint Martin ise, kaynak göstermeksizin Muhammed'in bizzat Erazgavork'a giderek Sımbat'a taç giydirdiğini kabul etmektedir⁴⁷. İslâm kaynaklarında ise yalnız bu hadise için değil, daha sonraki yıllarda Muhammed ile Ermeniler arasındaki savaşlar hakkında da hiç bilgi verilmemektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu sırada Meraga'yı kuşatmakta olan Muhammed'in taç giyme merasimine katılmıyacağı ve bu sebeple Hohannes'in de belirttiği üzere tac ve diğer hediyeleri gönderdiği açıktır.

Sımbat halife tarafından kiral olarak tanınmasına rağmen ona fazla güvenemediği, babası gibi Bizans imparatorluğu nezdinde bir destek arama teşebbüsüne girişmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim halife tarafından kiral ünvanı verilmesinden bir yıl sonra, 893 yılında Bizans imparatoru VI. Leon'a bir elçi heyeti göndererek babası zamanından beri devam eden iyi münasebetlerin sürdürülmesini ve Bizans imparatorluğunun vasallığını arzu ettiğini bildirdi. Leon ile Sımbat arasında görünüşte bir ticaret antlaşması imzalandı. Bu aslında müslümanlara karşı siyasi bir ittifak idi. Bizans imparatoru Sımbat'a «oğlum» diye hitap ediyor ve ona kıymetli hediyeler gönderiyordu⁴⁸. VI. Leon'un Sim-

46 Jean VI. Katholikos, *Histoire d'Armenie*, fransızca terc. M. J. Saint Martin, Paris 1841, 132.

47 M. J. Saint Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Armenie*, Paris, 1818, I, 351.

48 Jean Katholikos, *aynı eser*, 144; Saint Martin, *aynı eser*, I, 351 vd.; René Grousset, *aynı eser*, 399; A. A. Vasiliev, *aynı eser*, 116 vd.

bat'a karşı bu derece yakınlık göstermesi kendisinin de Ermeni asıllı olması⁴⁹ yanında yıllardan beri Müslümanlar ile devam eden mücadelelerin de rolü büyüktür.

Sımbat'ın Bizans imparatoruna elçi göndermesi, onunla bir antlaşma imzalaması Muhammed el-Afşin'in dikkatinden kaçmıyor ve bu gelişmeleri endişe ile takip ediyordu. Makedonya sülâlesinin iktidara geçmesinden sonra (867) Bizans imparatorluğunun, yıllardır devam ettirdiği müdafaa harpleri yerine taarruzî bir siyaset takibine başlaması ve böyle bir devrede Ermeni kralı ile bir antlaşma yapılması Azerbaycan valisi olarak Muhammed'in tehdit edilmesi demektir.

Muhammed el-Afşin'in Sımbat ile Bizans imparatoru arasında antlaşma yapılması üzerine âni bir baskın karşısında gafil avlanmamak gayesiyle hazırlıklara giriştiği görülmektedir. Diğer taraftan Sımbat da, Muhammed ile aralarında düşmanca bir hâdise geçmemesine rağmen onu yakından takip ediyordu. Muhammed'in bazı hazırlıklara giriştiğini haber alınca kendisine bağlı nahararlara, kuvvetleriyle birlikte maiyetine gelmelerini emretti. 30 bin kişi kadar bir ordu teşkil ettikten sonra harekete geçti ve Azerbaycan hududunda yerini tesbit edemediğimiz Rodagk bölgesine kadar ilerledi. Aynı zamanda Muhammed de Sımbat'a karşı yürüyüşe geçmişti. İki ordu Azerbaycan ve Ermeniyeye hududunda karşılaştı. İkinin de birbirinden çekindiği görülmüyordu. Kuvvetlerinin sayıca üstün olmasına rağmen Sımbat hücumuna geçme yerine Muhammed ile sulh yapmayı tercih ederek ona bir mektup gönderdi. Mektupta «Niçin benim üzerim yürüyorsun. Eğer ben Bizans imparatoru ile dostluk kuruyor isem bu sizin de yararınıza- dır. Belki bu dostluğa halifenin de ihtiyacı vardır. Onlara bir zaman ihtiyacınız olabilir; dostluk elinizi uzatınız, kıymetli hediyeler gönderiniz. Tüccarlarınıza onların memleketine giden yolu açınız ve bu sâyede onların zenginlikleriyle hazinelerinizi doldurunuz» diye yazıyordu. Sımbat'ın üstün kuvvetleri karşısında savaşa girmekten çekindiği anlaşılan Muhammed, sulh teklifini kabul etmede tereddüt göstermedi. Her ikisi de atlarına binmiş olarak birbirlerine yaklaştılar, hediyeler verdiler ve ayrıldılar. Bu suretle çıkması muhtemel savaş önlenmiş oldu⁵⁰.

49 Etienne Asoghik de Taron, *Histoire Universelle*, farnsızca terc. Frédéric Mac- ler, Paris 1917 ,10; ayrıca bkz. A. A. Vasiliev, *aynı eser*, 1 vd. d.

50 Jean Katholikos, *aynı eser*, 145 vd.; ayrıca bkz. René Grousset, *aynı eser*, 400.

Muhammed el-Afşin, muhtemelen Sımbat ile antlaşma yaptıktan sonra Musul civarında isyan etmiş olan Haricîler üzerine kuvvetler sevk etmiş ve onları mağlup ederek esir ettiği 30 kadar Haricî ileri-gelenini Bağdad'a göndermiştir. Bunlar Bağdad'da idam idam edilmişlerdir⁵¹.

281 (894 - 895) yılında Muhammed'in adamlarından Vasîf el-Hâdım ile Cibâl valisi Ömer b. Abdülazîz b. Ebî Dulef arasında vuku bulan çarpışmada Ömer mağlup olmuştur. Vasîf bu galibiyetine rağmen Cibâl bölgesini istilâ etmeyip Rebiülâhır (Haziran - Temmuz) ayında Muhammed'in yanına dönmüştür⁵².

282 (895 - 896)'de Halife el-Mu'tezid, Muhammed el-Afşin'in kardeşi Yusuf'u, el-Muvaffak'ın gulâmı Feth el-Kalanisi'ye yardım için el-Saymara'ya⁵³ gönderdi. Fakat Yusuf, halifenin bu emrini dinlememiş, gönderildiği yere değil Meraga'ya kardeşinin yanına gitmiştir. Yolda halifeye âit bir kervana rastlamış ve bütün malları gasbetmiştir⁵⁴.

Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan'a vali tayin edildiği ve buraya hâkim olduğu yıllar merkezî hükümetin iyice zayıfladığı ve mahallî hanedanların müstakil hareket etmeğe başladıkları bir devreye rastlamaktadır. Bu durumu çok iyi bilen Muhammed'in de, bundan faydalanarak müstakil hareket etmeğe başladığı görülmektedir. Kardeşi Yusuf'un halifenin emirlerini dinlememesi ve hatta ona âit malları ele geçirip Meraga'ya gelmesi ve Muhammed'in buna tepki göstermemesi halife ile olan bağların kopmak üzere olduğunu göstermektedir. Halifenin de, Yusuf'un bu davranışı karşısında sessiz kalması da dikkati çekmektedir.

Charles Defrémery, 284 (897) yılında Muhammed el-Afşin'in halifeye karşı isyan ettiğini ve kısa zaman sonra isyandan vazgeçerek tekrar itaat arzettiğini İbn Haldûn'a dayanarak ileri sürmektedir⁵⁵. Ancak İbn Haldûn'da bu hususta açık bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmeliyiz. İbn Haldûn, Muhammed'in değil kardeşi Yusuf'un Feth el-

51 İbn el-Esîr, VII, 464.

52 Taberî, III, 2140; İbn el-Esîr, VII, 467; el-Mes'ûdî (*Murâc el-Zeheb*, neşr ve fransızca terc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, VII, 145) bu zâtın adını Amr olarak vermektedir.

53 Burasının mevkii hakkında bkz. Ch. Defrémery, *aynı makale*, 432 vd. d.

54 Taberî, III, 2146; İbn el-Esîr, VII, 473; *Kitâb el-'Uyûn* (IV/1,80) bu hâdiseyi 280 (893-894) yılı olayları arasında vermektedir.

55 Ch. Defrémery, *aynı makale*, 435.

Kalanisi'ye yardıma gönderildikten sonra isyan ettiğini, sonra da itaat arzettiğini ve Halife el-Mu'tezid'in de ona hil'at gönderdiğini yazmaktadır⁵⁶. Diğer kaynaklarda bu isyanla ilgili haberler bulunmamaktadır. Yalnız başta Taberî olmak üzere bazı tarihçiler 285 (898) yılında Muhammed el-Afşin'in Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine tayin edildiğini ve ertesi yıl onun, oğlu Ebu'l-Musafir'i Bağdad'a rehine olarak gönderdiğini ifade etmektedirler⁵⁷.

Bilindiği gibi Muhammed el-Afşin 276 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilmiş ve daha sonraki yıllarda bu vazifeden azledilmemiştir. Hal böyle iken onun 285 yılında tekrar aynı bölgenin valiliğine tayin edilmesi anlaşılmamaktadır. Büyük bir ihtimalle yukarıda verilen tarihler arasında halife ile Muhammed arasında kaynaklara aksetmemiş bazı tatsız hâdiseler meydana gelmiş, bu hâdiseler neticesinde Muhammed merkezi hükümetin de zayıflığını fırsat bilerek halifeye başkaldırmış, fakat Ermeniyeye'deki gelişmeler üzerine halifeye itaat arzemiş ve bağlılığını göstermek için oğlunu rehine olarak Bağdad'a göndermiştir. Yusuf'un, halifenin emirlerini dinlememesine ve Muhammed'in de buna ses çıkarmamasına bu noktadan bakacak olursak durum daha açıklık kazanmış olur. İleride göreceğimiz gibi Sımbat'ın faaliyetleri karşısında Muhammed'in, istiklâl arzusuna rağmen halifeye itaat etmek zorunda kalacağını farketmiş olması düşünülebilir. Onun isyanı ve kısa zaman sonra halifeye bağlılığını bildirmesi üzerine Ermeniyeye valiliği de dahil eski vazifesinde kalması kaynaklara adı geçen bölgelere yeniden vali tayin edildiği şeklinde aksetmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Sımbat, 893 yılında Muhammed ile sulh yaptıktan ve onun Azerbaycan'a dönmesinden sonra Ermeniyeye eyâletinin merkezi olan ve müslüman emirleri ile bir askerî garnizonun bulunması sebebiyle huzursuzluk duyduğu Dvin üzerine yürüdü. Halife tarafından kiral tayin edilmesine rağmen hâlâ İslâm devletine vergi ödüyor ve Dvin'deki emirlerce kontrol ediliyordu. Sımbat kiral olduğunu ve bunun halifece de tanındığını ileri sürerek Dvin'in kendisine bağlanmasının gerektiğini ileri sürüyor ve vergi ödemetten şikâyet ediyordu. İşte bu düşüncesini gerçekleştirmek için Dvin önlerine geldi ve şehri muhasara etti. Müslüman garnizonu onun bu isteğine kesinlikle karşı çıkarak müdafaa ted-

56 İbn Haldûn, III, 350.

57 Taberî, III, 2185; İbn el-Esîr, VII, 491; *Kitâb el-Uyun*, IV/1, 90.

birleri aldı. Sımbat etrafta yağma ve tahribata başladı. Müslüman birliği geceleyin âni bir çıkış hareketi yaparak hücumla geçti, fakat hazırlıklı olan Sımbat karşısında mağlup oldu. Şehir Sımbat'ın eline geçti. Esir edilen müslüman emirleri ise, sadakatini göstermek için İstanbul'a, İmparator VI. Leon'a gönderildi⁵⁸. Sımbat, bu başarısından kısa bir zaman sonra da Ermeniyenin kuzeyindeki dağlık bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcü kabilelerini kendisine bağlayarak daha da kuvvetlenmiştir (895).

Aralarındaki antlaşmaya rağmen Sımbat'ın Dvin'i zaptetmesi ve ülkesini genişletmesi onu yakından takip etmekte olan Muhammed'i Ermeniyeye karşı yeniden sefer yapmağa mecbur etmiştir. Çok gizli bir şekilde hazırlıklarını tamamlayıp Nahcivan'a geldiği zaman Sımbat onun düşmanca bir niyet beslediğini anlayabilmiştir. Derhal kendisine bağlı işhan ve nahararlara haberler göndererek birlikleriyle yardıma gelmelerini emretti. Ancak daha Ermeni kuvvetleri toplanmadan Muhammed, Dvin önlerine gelerek fazla mukavemetle karşılaşmaksızın şehri zaptetmişti. Sımbat'ın çağrısını hemen hemen bütün Ermeni prensleri kabul ettiler. Yalnız Vaspurakan (Van ve çevresi) bölgesindeki Arzruni hanedanı, Müslümanlar ile bozuşmamak için bu çağrıya katılmadılar. Sımbat dağlık bölgeye çekildi. Ermeni kuvvetleri Aragadz (bugünkü Alagöz) dağı eteğindeki Vadzan kasabasında toplandılar⁵⁹.

Ermeni katolikosu II. Georg, çıkması muhakkak gibi görünen savaşı önlemek maksadıyla Muhammed'in yanına gitmeğe karar verdi. Muhammed katolikosu çok iyi karşıladı ve ona dostça muamelede bulundu. Muhammed, sulh teklifini, Sımbat'ın, karargahına gelip görüşme yapma şartıyla kabul edeceğini söyledi. Bunun teminini de katolikosu havale etti. Ermeni tarihçisi Hohannes, Muhammed'in bu teklifinde samimi olmadığını, ancak katolikosun ona inenarak Sımbat'ın yanına gidip teklifi ilettiğini, fakat kendisine bir tuzak hazırlandığının farkına varan Sımbat'ın, Muhammed'in karargahına gitmeği reddettiğini yazmaktadır. II. Georg eli boş olarak Muhammed'in karargahına dönünce başarısızlığı sebebiyle hapsedildi. İki ordu Alagöz dağı eteğindeki Toghs yahut Doghs adı verilen mevkide karşılaştı. Yapı-

58 Jean Katholikos, *aynı eser*, 146; ayrıca bkz. René Grousset, *aynı eser*, 400 vd.; Saint Martin, *aynı eser*, I, 352.

59 Jean Katholikos, *aynı eser*, 153 vd.; René Grousset, *aynı eser*, 402.

lan savaşta mağlup olan Muhammed geri çekildi ve Sımbat'a sulh teklifinde bulundu. Savaşı kazanmış olmasına rağmen Sımbat, bu teklifi derhal kabul ederek Muhammed'e kıymetli hediyeler gönderdi. Muhammed, Katolikos II. Georg'u da yanına alarak Azerbaycan'a döndü. Katolikos ancak iki ay sonra serbest bırakıldı⁶⁰.

Sımbat'a karşı uğradığı mağlubiyetten sonra Muhammed, onun ordusuna katılmayı reddeden Vaspurakan'daki Ardzruni hanedanı ile temasa geçerek onların bu muhalif tutumlarından faydalanmak istedi. Vaspurakan prensi Grigor Derenik'in ölümünden sonra ülkesi daha çocuk yaşta olan oğulları Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen arasında taksim edilmişti. Bu çocukların kuzenleri Gagik Abu - Morvan onların küçük yaşta olmaları sebebiyle Vaspurakan'ın idaresini eline geçirmek istiyordu. Ardzruni hanedanı arasında bu anlaşmazlıklar devam ederken Muhammed ile Sımbat arasında savaş cereyan etmiş ve Ardzruniler savaşa katılmamışlardır. Muhammed onların Sımbat'a karşı bu tutumlarını devam ettirmeleri için faaliyete geçti. Bu üç kardeşe bir-biri arkasından mektuplar yazarak, hediyeler göndererek gönüllerini kazanmak istiyordu. Sergis Aşot, memleketinin iç durumunu da göz önüne alarak bir Müslüman taarruzunun felaket olacağını gördüğü için Muhammed'in bu iyi tutumunu fırsat bilerek onun tabiiyetine girmeyi kabul etti. Şüphesiz Sirgis Aşot'un bu kararı Sımbat'ın hoşuna gitmemişti. Onu, kararından döndürmek için çok uğraştıysa da başarılı olamadı. Sımbat'ın bu baskısı üzerine Sergis Aşot Siuni büyük işhanı ile birlikte tâbilik antlaşmasını imzalamak üzere Muhammed el-Afşın'ın yanına gitti⁶¹.

Kıral Sımbat, Muhammed'e karşı kazandığı bu başarıdan cesaret alarak bu sefer de Elcezîre valisi Ahmed b. İsâ b. el-Şeyh el-Şeybnaî ile mücadeleye girişti. Fakat Ahmed ile yaptığı savaşı kaybetti⁶². Sımbat'ın bu yenilgisi Muhammed'e Ermeniyeye işlerine yeniden müdahale fırsatını verdi. Ardzruni hanedanını kendisine bağlamış, fakat bu sefer de Sımbat Gürcistan kuropalatı II. Adarnase ile ittifak yapmıştı. Hem Sımbat'a, uğradığı mağlubiyetten sonra toparlanma imkânı vermemek, hem de onun Gürcistan ile olan irtibatını kesmek için kuzey Ermeniyeye-

60 Jean Katholikos, *aynı eser*, 154 vd. d.; René Grousset, *aynı eser*, 403.

61 Thomas Ardzruni, *Histoire Ardzruni*, fransızca terc. M. Brosset, St. Petersburg 1874, 187; Jean Katholikos, *aynı eser*, 159 vd. Karş. René Grousset, *aynı eser*, 403 vd. d.

62 Bu hususta tafsilat için bkz. René Grdusset, *aynı eser*, 409 vd. d.; Saint Martin, *aynı eser*, I, 353.

ye yürüdü. Fakat bu bölgedeki prenslerin Sımbat'a bağlı kalmaları karşısında kiralı merkezden vurmak arzusuyla Kars üzerine yöneldi. Sımbat dağlık bölgede bir kaleye çekildi, Muhammed de Ermeniye'nin önemli merkezlerinden Kars'ı kuşattı. Sımbat'ın karısı, gelini, diğer prensesler ve çevredeki manastırların keşişleri mahsurlar arasında bulunuyordu. Kars'taki Ermeni kuvvetlerinin kumandanı Hasan Kentuni adlı birisi idi. Şehir kendisini çok iyi müdafaa etmesine rağmen kuşatmanın uzaması ve dışarıdan yardım alamaması sebebiyle teslim olmak zorunda kaldı. Muhammed, buraya iltica etmiş olan köylülerin ve bir çok ileri gelen kimsenin şehri serbestce terkedebileceğini bildirdi. Sımbat'ın karısı, gelini ve diğer bazı önemli şahsiyetleri esir aldı ve burada bulunan kiralık hazinesine el koydu. Muhammed Kars'ta fazla kalmıyarak esir ve ganimetle Dvin'e döndü⁶³. Muhammed'in, bu seferiyle bir fetih değil Sımbat'a gözdağı vermek istediği anlaşılmaktadır.

Muhammed'in ayrılmasından sonra Kars'a dönen Sımbat, muhasara esnasında şehir fazla tahrip edilmiş olacak ki, burada kalamayıp kışı geçirmek için Kağzovan yahut Kağzvan (bugünkü Kağızman) kalesine çekildi. Buradan Muhammed ile temasa geçerek karısı ve diğer esirleri kurtarma teşebbüsünde bulundu. Muhammed, verdiği cevapta esirleri, Sımbat'ın yahut kardeşi Sahak'ın kızlarından biriyle değiştirebileceğini ve bu kızla evlenmek istediğini bildirdi. Yapılan görüşmeler sonunda Kiral Sımbat, oğlu Aşot Erkat ile yeğeni Sımbatı rehine olarak, küçük kardeşi Şapuh'un kızını da evlenmek için Muhammed'e gönderdi. Ermeni prensesi ile Muhammed'in düğünü çok muhteşem oldu. İlk baharda da Muhammed'in kayınpederi Şapuh rehinelerle damadının yanına giderek esirleri geri getirdi (898)⁶⁴.

İki rakibin aralarında sıhrî bağ kurulmasına rağmen hâlâ birbirlerine güvenemedikleri görülmektedir. Sımbat, daha önce ittifak yapmış olduğu Bagratuni hanedanına mensup Gürcistan kuropaladı II. Adarnase ile ittifak bağlarını daha da kuvvetlendirmeğe gayret sarfediyor, buna mukabil Muhammed de bu ittifakı bozarak Sımbat'ı yalnız bırakmağa çalışıyordu. Fakat Sımbat ve Adarnase müşterek düşman addettikleri Muhammed karşısında daha sıkı işbirliği lüzumunu far-

63 Jean Katholikos, *aynı eser*, 167 vd.; Etienne Asoghik de Taron, *aynı eser*, 14; ayrıca bkz. M. Brosset, *Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie*, St. Petesburg 1851, 163; René Grousset, *aynı eser*, 413.

64 Jean Katholikos, *aynı eser*, 168; Etienne Asoghik de Taron, *aynı eser*, 14; René Grousset., *aynı eser*, 414.

ketmişler ve ona göre harekete başlamışlardır. Ermeni kralı, Adarnase'yi kendisine daha fazla bağlamak gayesiyle ona kiralık ünvanı vermiş ve taç giydirmiştir (899)⁶⁵.

Bu hâdisе Muhammed el-Afşin'in harekete geçmesi için kâfi sebep teşkil ediyordu. Tiflis üzerinden yürüyüşe geçen Muhammed, bu devirde Müslümanların hâkimiyetinde bulunan bu şehri kontrolüne aldıktan sonra süratle Sımbat'ın idaresinde bulunan Şirak (Ani çevresi) bölgesini istilâ etti. Bu âni hücum karşısında gafil avlanan Sımbat, Taik'e, oradan da müttefiki II. Adarnase'nin yanına kaçmak zorunda kaldı. Karşısına çıkacak bir kuvvetin olmadığını gören Muhammed oğlu Dıvdâd'ı Dvin'de vali ve güvendiği adamlarından Vasif el-Hâdim'i⁶⁶ da ona yardımcı olarak bıraktıktan sonra Azerbaycan'a döndü⁶⁷.

Bu gelişmeler sırasında veliaht prens Aşot Erkat ve diğer rehinelere Muhammed'in yan nda bulunuyor ve hatta sefere çıkarken bile onları yanına alıyordu. Kiral Sımbat, rehineleri kurtarmak için bizzat harekete geçmekten çekiniyordu. Bununla beraber rehinelere arasında bulunan Sımbat'ın annesi (Kiral Sımbat'ın kardeşi Sahak'ın karısı) oğlunu kurtarabilmek için Muhammed'in yanına gitmeğe karar verdi. Bunda Kiral Sımbat'ın rolü vardır ve onu desteklemiştir. Muhammed'i yumuşatabilmek için bir annenin göz yaşlarının daha tesirli olacağı dikkate alınmış olabilir. Tarihçi Hohannes'in bildirdiğine göre Sımbat'ın annesi altın ve gümüşten kıymetli hediyeler ve kalabalık bir maiyet erkânı ile yola çıkmış, Muhammed'in yanına gelerek bizzat onunla görüşmüş, ağlayıp sızlamış ve neticede oğlunu kurtarmağa muvaffak olmuştur⁶⁸.

Muhammed'in çekilmesinden ve kısmen sükûnetin avdet etmesinden sonra Sımbat, Gürcistan'dan ülkesine döndü. Ani yakınlarında Vasif el-Hâdim ile buluşup ona kıymetli hediyeler takdim etti. Bununla, Ermeniyе'nin idaresini fiilen elinde bulunduran Vasif'i kazanmak istediği açıktır. Fakat istediği neticeyi elde edememiştir. Çünkü kısa bir

65 Jean Katholikos, *aynı eser*, 169 vd. d.; M. Brosset, *aynı eser*, 163; René Grousset, *aynı eser*, 414.

66 Thomas Ardzruni (*aynı eser*, 195)'de Hovsep olarak geçen bu ismin Vasif veya Yusuf olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Bilindiği gibi Vasif el-Hâdim, Muhammed el-Afşin'in güvenilir kumandanlarından biri, Yusuf ise kardeşidir. Adı geçen kaynağın bu şahsın hadım olduğunu tasrih ettiğine göre onun Vasif el-Hâdim olduğunu kabul etmemiz mümkündür.

67 Jean Katholikos, *aynı eser*, 173 vd.

68 Jean Katholikos, *aynı eser*, 174; ayrıca bkz. René Grousset, *aynı eser*, 415.

zaman sonra Vasif, maiyetindeki birliklerle kuzey-batı Ermeniye'deki Sevordik bölgesine bir akın yapmıştır. Sevordik nahapeti Georg bütün gücüyle mukavemet etmeğe çalıştı ise de esir olmaktan kendini kurtaramadı. Georg, Dıvdâd b. Muhammed'in karargah kurmuş olduğu Paytarkan'a götürüldü ve İslâm dinini kabul etmemesi üzerine idam edildi⁶⁹.

Bu başarılarından sonra Vasif'in Muhammed ile arası açılmıştır. İslâm kaynakları onun 287 (900) yılında Muhammed'in yanından kaçtığını kaydetmekte⁷⁰, fakat sebebini bildirmemektedirler. Ermeni kaynakları ise Vasif'in efendisinden korkarak başta veliaht prens Aşot Erkat olmak üzere diğer rehinelere de alarak Ermeniye'ye kaçtığını ve rehinelere Kıral Sımbat'a teslim ettiğini, kıralın da ona kıymetli hediyeler verdiğini yazmaktadırlar⁷¹. Bütün bu hâdiseler cereyan ederken bile Sımbat'ın yıllık vergiyi Dvin'de bulunan Dıvdâd'a ödediği görülmektedir.

Muhammed el-Afşin, Sımbat ile mücadele ederken Vaspurakan bölgesindeki Ardzruni hanedanıyla anlaşmış ve onları kendisine bağlamıştı. Fakat Kars'ın alınmasıyla biten seferden sonra Muhammed'in beklenmedik bir anda Vaspurakan'a karşı hücumla geçtiğini görmekteyiz. Onun kış ortasında kuvvetli bir orduyla taarruza geçerek Thornavan (Maku'nun güneyindeki bölge) bölgesine kadar ilerlemesi üzerine ona karşı koyamıyacağını bilen Ardzruni prenslerinden Sergis Aşot müslüman karargahına kadar giderek yeniden vasallık antlaşması yapmak zorunda kaldı. Antlaşmaya göre Sergis Aşot'un kardeşleri, Haçik Gagik yedi ay, Gurgen bir yıl müddetle Muhammed'in yanında rehine olarak kalacaktı. Haçik Gagik'in rehine kaldığı yedi aylık zaman zarfında her hangi bir olay olmadı. Fakat Gurgen, kendisine yapılan muamelelere tahammül edemiyerek arkadaşı Şapuh Amatuni ile birlikte ölümü dahi göze alarak kaçmağa ve Vaspurakan'a dönmeğe muvaffak oldu⁷².

Bu firâr hâdisesine çok sinirlenen Muhammed el-Afşin derhal Vaspurakan üzerine yürüdü. Ona karşı koyamıyan Ardzruni prensleri Sergis Aşot, Haçik Gagik ve Gurgen güneye Küçük Aghbak (Hakkari bölgesi) dağlık bölgesine çekildiler. Van'ı zapteden Muhammed, buraya

69 Jean Katholikos, *aynı eser*, 175 vd.

70 Taberî, III, 2195; İbn el-Esir, VII, 487.

71 Jean Katholikos, *aynı eser*, 176; René Grousset, *aynı eser*, 416.

72 Thomas Ardzruni, *aynı eser*, 193 vd.; René Grousset, *aynı eser*, 416.

adamlarından Rum asıllı muhtedi Safi'yi, Ostan'a⁷³ ise başka bir adamını bırakarak Ardzruniler'i takibe koyuldu. Bu sırada Ardzruni hanedâni ile akrabalığı olan, fakat müslümanlığı kabul etmiş bulunan Hasan b. Vasak adlı birisi Muhammed'in hizmetine girerek bölgedeki mukavemet yerlerinin ortaya çıkarılmasında müslümanlara yardımcı olmuştur. Bir müslüman birliği Van gölünün doğu sahilinde bulunan Hambairazan kale-sini fethetti. Diğer küçük birlikler de çevredeki köy, kasaba ve kalelere akınlar yapıyorlardı. Ancak çok müstahkem kaleler bu hücumlardan kurtulabiliyordu. Muhammed ise Sergis Aşot ve iki kardeşini takibe koyulmuş, güneye Aghbak bölgesine kadar ilerlemiş ve burada Hatamakerk (bugünkü Başkale) adlı yerde karargah kurmuştu. Kumandanlarından Hadım Hivor'u⁷⁴ öncü kollarının başında kakenik kalesinde bulunan Ardzruni prenslerini yakalamağa göndermiş, kendisi de onu takkip etmiştir. Nihayet Kakenik'te onları sıkıştırdı. Yapılan savaş hakkında Ermeni tarihçilerinden Thomas Ardzruni şu bilgiyi vermektedir: «Kış idi; üç yiğit kardeş az bir kuvvetle gelmişlerdi. Şafakla birlikte düşmanları üzerinde saldırdılar ve onlardan epey adam öldürdüler. Bununla beraber karın fazlalığı sebebiyle atları yürüyemiyecek halde yorulmuşlardı. Yorulmamış olan düşman onların üzerine görülmemiş bir şekilde ok ve mızrak yağdırmaya başladı. Ermeniler'den bir kısmı kaçtı, bir kısmı esir edildi ve bir kısmı da kılıçtan geçirildi. Esirler Berda'a'ya götürülerek burada idam edildiler. Yalnız Sergis Aşot'un karısı İseta (Seda) 'nın yalvarmaları neticesinde Aşot Varajnuni idam edilmedi»⁷⁵

Muhammed, Vaspurakan'a karşı kazandığı bu kesin zaferi müteakip buraya bir birlik bırakarak ülkesine döndü. Bundan sonra Vasif' el-Hâdım'ın kaçmasına yardımcı olan Sımbat'a bir ders vermek maksadiyle büyük hazırlıklara girişti. Fakat bu sırada Azerbaycan'da bir veba salgını başgösterdi. Muhammed bu salgın sırasında 288 (901) yılında Azerbaycan'da öldü. Ölümünden önce yakınlarına, yerine oğlu Dîvdâd'ı geçirmelerini vasiyet etmişti⁷⁶.

73 Ostan, her türlü vergiden muaf, bir hükümdarın veya prensin imtiyazında alan şehir demektir. Ermeniy'e de bu adı taşıyan muhtelif şehirler vardır. Burada bas-tedilen şehir muhtemelen Van gölünün kuzey sahilinde bulunmaktadır. Bu hususta bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, türk. çev. Hrant D. Andreasyan, Ank. 1962, s. 49 n. 126.

74 Ermeni kaynaklarında Hivor şeklinde verilen bu ismin doğrusunun ne olduğunu tesbit edemedik. Çünkü İslâm kaynakları Muhammed el-Afşin'in Ermeniler ile olan münasebetleri hakkında en küçük bir bilgi bile vermemektedirler.

75 Thomas Ardzruni, *aynı eser*, 194 vd.; René Grousset, *aynı eser*, 416 vd.

76 Taberi III, 2202; İbn el-Esir, VII, 509.